

УДК 930.1:271.21(569.1)Макарій:271.2-788(477.411):82-94"16"П. Алепський
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2023.157.8>

В'ячеслав МОРДВІНЦЕВ, д-р іст. наук, проф.
ORCID ID: 0000-0002-2997-746X
e-mail: mordvintsev@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Роман ПОТЬОМКА, студ. магістратури
ORCID ID: 0009-0006-0443-0819
e-mail: potiomka.roman@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПЕРЕБУВАННЯ АНТІОХІЙСЬКОГО ПАТРІАРХА МАКАРІЯ В КИЄВІ В СЕРЕДИНІ XVII СТОЛІТТЯ

Вступ. Подорож Патріарха Антіохії Макарія через українські землі та місто Київ відбувалась під час проведення церковної реформи у Московській державі. На запрошення патріарха Никона антіохійська делегація у жовтні 1652 р. вирушає у поїздку з метою взяти участь у Московських церковних соборах та отримати від царя грошову допомогу на підтримку Антіохійського патріархату. Починаючи з 20-х рр. XVII ст., патріархія перебувала у кризовому матеріальному становищі, тому подорож була дуже важливою для патріарха Макарія та його оточення. Маршрут антіохійської делегації пролягає через Константинополь, Волощину, Молдовське князівство, українські землі до Москви. У Києві антіохійська делегація зупиняється двічі, влітку 1654 р. та повертаючись назад в Антіохію, влітку 1656 р. Відомості про київський період перебування делегації залишив у щоденниках архідиякон Павло Алепський. Актуальність дослідження полягає в розумінні того, як розвивався тогочасний Київ, його політичне та релігійне становище у Східній Європі. Мета – на основі щоденників Павла Алепського та спеціальної літератури реконструювати територію міста другої половини XVII ст., висвітлити основні моменти перебування антіохійської делегації у Києві, дослідити пам'ятки церковної архітектури до перебудови XVIII ст.

Методи. Статтю написано, базуючись на принципах історизму та системно-структурного підходу. У роботі було використано загальнонаукові та спеціальні історичні методи, історіографічний (описовий), проблемно-хронологічний, історико-порівняльний методи.

Результати. Було досліджено походження щоденників архідиякона Павла Алепського, наведено дані щодо постанні патріарха Макарія та причини його подорожі на терени Центрально-Східної Європи. Висвітлено київський період перебування делегації з Антіохії. За матеріалами щоденника було досліджено та репрезентовано стратифікацію та соціальну топографію міста Києва другої половини XVII ст.

Висновки. Щоденники Павла Алепського про подорож антіохійської делегації на чолі з патріархом Макарієм ставлять цінне джерело з історії вивчення Києва другої половини XVII ст. Записи почали привертати увагу науковцям з першої половини XIX ст. На сьогодні збереглося п'ять копій щоденника XVII–XVIII ст., які активно досліджують світові арабісти та історики. У щоденниках репрезентовано основні райони тогочасного Києва (Печерськ, Верхнє місто, Поділ) та наведено деталізований опис тогочасних київських храмів та монастирів, які згодом будуть перебудовані.

Ключові слова: Щоденники Павла Алепського, Патріарх Антіохії Макарій, Київ другої половини XVII ст. Лавра, оборонні укріплення.

Вступ

У 50-ті рр. XVII ст. в Московській державі проводилась церковна реформа. У серпні 1652 р. було обрано нового московського патріарха Никона, який узяв курс на приведення церковних книг, релігійних обрядів до грецького стандарту. Його дії викликали опір з боку московських православних священників (Плотников, 1911). Для легітимізації реформ Никона було вирішено залучити представників православних церков, серед яких на Московський Церковний собор був запрошений Антіохійський патріарх Макарій.

Матеріальне становище Антіохійського патріархату, передусім величезні борги, які накопичилися, починаючи з 20-х рр. XVII ст., боротьба за патріарший престол з Мирлікійським митрополитом Ієремією у 1651 р., привели до планування, а згодом і реалізації поїздки з метою отримання від європейських правителів грошової допомоги. У липні 1652 р. Макарій разом зі своїм оточенням покинули Антіохію та вирушили у подорож. Делегація складалась із 7 осіб, серед них був архідиякон Павло Алепський, який і зробив записи подорожі патріарха Макарія, архимандрит Муса (Мойсей), намісник Баламандського монастиря Савва, намісник Яків та ін. Слід зазначити, що на території Волощини та Молдовського князівства до них приєдналось ще 6 грецьких архимандритів. Загалом під час подорожі українськими землями делегація налічувала 13 осіб. Завдяки підтримці Константинопольського патріарха Парфенія II митрополит Ієремія отримав брата (дозвіл) від османського

султана на володіння Антіохійським патріархатом. Макарію вдалося підкупити османських чиновників та залишитися патріархом.

Серед запланованих напрямків поїздки патріарха був Константинополь, князівство Волощина та Молдовське князівство. З господарем Молдавії Василем Лупу Макарій вів активне листування. Господар у свій час обіцяв допомогти грошима патріарху Антіохії. Разом із патріархом у поїздку вирушило його оточення.

У жовтні 1652 р. Антіохійська делегація прибула до Константинополя. Місцевий патріарх Паїсій I відправляє Окружну грамоту московському цареві з повідомленням та проханням прийняти Макарія у Москві. Цар дає схвальну відповідь, і представники Антіохійського патріархату готуються до продовження своєї поїздки.

Подальша подорож відбувалась через українські землі. Антіохійська делегація на чолі з патріархом Макарієм прибуває до Києва влітку 1654 р. Другий раз патріарх разом з його оточенням відвідали Київ влітку 1656 р., повертаючись з Московського церковного собору. Матеріали перебування делегації у Києві детально висвітлені у щоденниках, які написав архідиякон Павло Алепський. Саме ці щоденники і є об'єктом нашого дослідження.

Методи

Робота ґрунтується на принципі історизму та системно-структурному підході. Принцип історизму дав змогу розглянути всі явища, події та процеси, пов'язані з політичною та релігійною ситуацією середини XVII ст. у Східній Європі з погляду їх генези, розвитку та подальшої тран-

© Мордвінцев В'ячеслав, Потьомка Роман, 2023

сформації. Системно-структурний підхід дозволив виявити основні елементи кожного напрямку православних церков, їхні взаємозв'язки та взаємозумовленість. Для реалізації методологічної основи дослідження було використано загальнонаукові та спеціальні історичні методи. Важливим виявилось використання і спеціальних методів: історіографічний (описовий), історико-порівняльний, проблемно-хронологічний.

Аналіз джерел та літератури. Основним джерелом перебування патріарха Антіохії Макарія в Києві є щоденники Павла Алепського. До нашого часу збереглося п'ять більш пізніх списків рукопису. Це – Паризький список (XVII ст.), Дамаський список (1700 р.), Лондонський список (1765 р.), Халебський список (1750 р.) та Київський список сер. XVIII ст. Британський арабіст Ф. Бельфур (Belfour, 1836) першим зробив переклад Лондонського списку. Василь Раду (Radu, 1930) провів дослідження Паризького списку. Переклад Лондонського списку російською мовою впродовж 1872–1874 рр. був опублікований у газеті "Київські єпархіальні відомості" (Киевские епархиальные ведомости, 1872, № 14, с. 322–338; № 15, с. 350–361; № 16, с. 379–386; № 18, с. 422–431; № 21, с. 490–499; № 23, с. 544–552; № 24, с. 592–600; 1873, № 1, с. 1–7; 1874, № 15, с. 415–430). У 1874 р. Тимчасова комісія для розбору давніх актів у збірці матеріалів для історичної топографії Києва та її околиць (Сборник материалов для исторической топографии Киева, 1874) опублікувала переклад щоденників з праці Ф. Бельфура, а саме про період перебування патріарха Антіохії Макарія разом з делегацією в Києві. Дамаський список за своїм змістом і об'ємом був популярний на теренах Російської імперії серед російських істориків. У XIX ст. зроблено декілька копій. У 1847 р. першу копію передали Санкт-Петербурзькому відділенню Інституту сходознавства; з 1849 р. – друга копія зберігалась у Державній публічній бібліотеці в Санкт-Петербурзі; у 1859 р. ще одну копію замовив Михайло Андрійович Оболенський – директор Московського головного архіву Міністерства закордонних справ. Наприкінці XIX ст. вийшла 5-томна праця, переклад з арабської на російську відомого арабіста Георгія Муркоса (Муркос, 1896).

Українські дослідники у свій час вивчали щоденники Антіохійського патріарха. Зокрема, Київський список щоденників знайшов у 1896 р. у Сейданайському монастирі Агатангел Кримський під час подорожі Сирією. Цей список мало відомий за кордоном. Досліджували рукописи списку Агатангел Кримський, Тауфік Кезма, Омелян Прицак (Петрова, 2013). Переклад списку зробив арабіст Тауфік Кезма. У 1920-х рр. він переклав рукописи російською мовою (досі не опубліковані). На сьогодні зберігся неповний переклад Т. Кезми, лише з 23 по 76 сторінку (Петрова, 2013). Українською мовою мав намір перекласти учень Агатангела Кримського – Омелян Прицак. Зокрема, збереглась чернетка перекладу в особовому фонді Омеляна Прицака¹. На жаль, переклад не був доведений до кінця, адже Омелян Прицак працював над списком у важких 1941–1942 рр. (Петрова, 2014).

Микола Рябий (Україна – земля козаків..., 2009) опублікував переклад праці Г. Муркоса українською мовою, а саме перебування іноземної делегації з патріархом Антіохії Макарієм на території України. Статті Юлії Петрової (Петрова, 2013, 2014, 2015) репрезентують історію виникнення щоденників, текстологічні особливості Київського списку. У 2015 р. вийшла праця

Ю. Петрової, у якій репрезентовано переклад київського списку (Петрова, 2015). Праця Таїси Сидорчук (Сидорчук, 2013) висвітлює матеріали Агатангела Кримського, серед яких був віднайдений наприкінці XIX ст. Київський список подорожей делегації з Антіохії. Діяльність патріарха Макарія та щоденники, написані архідияконом Павлом Алепським, у різний період досліджували В. Січинський (Січинський, 1991), О. Голосов (Голосов, 1916), І. Феодорова (Ioana Feodorov, 2010), А. Ковалівський (Антологія літератур Сходу, 1961), В. Кордт (Кордт, 1926), Є. Онацький (Онацький, 1957), К. Плотников (Плотников, 1911).

Результати

Подорожуючі з Антіохії у березні 1653 р. прибули до міста Ясси. Патріарх Макарій планував відсвяткувати Пасху, а потім вирушати через українські землі до Московії, про що повідомив царя Олексія Михайловича у двох грамотах, направлених до Москви та Путівля. У квітні 1653 р. господар Молдовського князівства Василь Лупу був повалений місцевими боярами. У князівстві почалось протистояння між боярством, на чолі яких став Георгій Стефан, та поваленим господарем за підтримки українського козацтва. Побоюючись переслідувань, Макарій разом з Павлом та іншими членами делегації переховувались в одному з Яських монастирів до листопада 1653 р. У листопаді вони змогли переїхати до Волощини, до двору Матея Басараба під захист місцевого господаря.

Патріарх та його оточення змогли вирушити у подорож лише у травні 1654 р. Їхній маршрут пролягав через територію українських земель від козацького містечка Рашкова до Путівля. Павло Алепський детально описав цю подорож. У щоденниках він називав Україну Козацькою державою. Делегація дорогою до Києва відвідала такі міста та містечка, як Рашків, Дмитрашків, Гарячівка, М'ясківка, Жабокрич, Ободівка, Баланівка, Сумівка, Соболівка, Мочулка, Степанівка, Янів, Обозівка, Талалаївка, Орадівка, Умань, Краснопілка, Маньківка, Буки, Лисянка, Медвин, Богуслав.

У Богуславі делегація Антіохійського патріарха Макарія зустрічається з гетьманом Богданом Хмельницьким. Павло Алепський описує цю зустріч як зворушливу. Патріарху Макарію сподобався гетьман. За описом щоденників вони довго розмовляли на релігійні, філософські, політичні теми.

У зв'язку з тим, що Молдова у свій час виступала як союзник Речі Посполитої, Богдан Хмельницький здійснив Молдовські походи². Внаслідок облоги міста Сучава

² Перший Молдовський похід відбувся у вересні 1650 р. Близько 30 тис. козаків і 30 тис. татарського війська брали участь у поході проти господаря Молдовського князівства Василя Лупула (Енциклопедія історії України, 2010). Підрозділи козаків і татар захопили Ясси. Внаслідок цього походу було укладено договір між Василем Лупу та Богданом Хмельницьким про політичний союз. Документ також передбачав одруження дочки молдовського господаря Розанди з сином Богдана Хмельницького Тимошем. У квітні 1653 р. у Молдовському князівстві відбувається заколот бояр, внаслідок чого Василя Лупу було відсторонено від влади. Богдан Хмельницький прагнув зберегти союзницькі відносини з Молдовським князівством. На прохання поваленого господаря гетьман організує другий похід на Молдову на чолі з Тимошем Хмельницьким, впродовж весни – осені 1653 р. було організовано кілька кампаній на Волоське та Молдовське князівство. Через облогу польським, молдовським та волоським військом містечка Сучава, де перебувало українське козацтво, Тимош Хмельницький загинув. Через це Молдовський та Волоський господарі думали, що Хмельницький організує помсту проти них (Енциклопедія історії України, 2010).

¹ НБ НаУКМА, особовий архів професора Омеляна Прицака, фонд № 10, опис 1.

загинув син Богдана Хмельницького – Тимош. Під час перебування Антіохійського патріарха Макарія у Молдовському та Волоському князівстві місцеві господарі просили Макарія про те, аби він вмовив Хмельницького написати "заспокійливі грамоти" та завірив не нападати на них (Україна – земля козаків..., 2009, с. 102). На прощання Макарій подарував Хмельницькому камінь з Голгофи, на якому була кров Христа, миро, ладан, Халєбське мило, шкатулку з цукерками, кавові зерна, абрикоси, фініки та рис (Україна – земля козаків..., 2009, с. 102). Попрощавшись з Хмельницьким та козацьким військом, табір яких був біля Богуслава, Антіохійська делегація 23 червня 1654 р. рушила до містечок Кагарлика та Трипілля і 26 червня прибула до Києва.

У Києві делегація перебувала з 26 червня по 10 липня 1654 р. зустрічав її архімандрит Києво-Печерської лаври Йосип Тризна, який і запросив іноземних гостей до свого монастиря (Україна – земля козаків..., 2009, с. 119)¹.

Патріарх Макарій та Павло Алепський після приїзду описують своє перше знайомство з Києвом. Вони зазначають, що це місто великих садів, де багато росте горіхів, шовковиць та винограду. Кількість осель лише в Печерському містечку за описом щоденника – близько 4–5 тис. Вказані дані можуть бути перебільшені Павлом, оскільки Київ, який складався з Печерського містечка, Верхнього міста та Подолу, згідно з королівською люстрацією 1622 р. мав всього 1750 будівель (Климовський, 2002, с. 120). Загальне населення тогочасного Києва становило приблизно 8–9 тис. мешканців, із них 7 тис. проживало на території Подолу. На території Печерську проживало близько 2 тис. мешканців (Климовський, 2002, с. 122). Кількість споруд вразило Антіохійську делегацію, адже на другу половину XVII ст. Печерськ становив велике поселення в межах тогочасного Києва². Отже, Печерське містечко мало розвинуту інфраструктуру для паломників та було у хорошому стані. Під час Хмельниччини Печерське містечко відносно не постраждало, на відміну від інших районів Києва, про що свідчать щоденники архієпископа Павла (Климовський, 2002, с. 119).

¹ Патріарху Макарію та делегації надали приміщення Келій соборних старців. Будівля мала для кожного мешканця по три кімнати, які були обставлені меблями. Кімнати були оформлені картинами і у кожній келії були шафи з цінними книгами. Приміщення мали виходи у сади, де росло багато квітів та вирощували "запахуше зілля" (Україна – земля козаків..., 2009, с. 122). Келії соборних старців побудовані на межі XVI–XVII ст. Споруди були дерев'яними з чотириохватними дахами та великими димарями. Зафіксовані на мапі І. Ушакова 1695 р. Під час лаврської пожежі 1718 р. монастирські келії згоріли. Впродовж 1720–1721 рр. будуються нові, кам'яні келії у стилі українського бароко. У келіях проживали представники найвищого кліру (Соборні старці), намісник Лаври, єпископ, келар, економ, зупинялись представники іноземних православних церков Греції, Сирії, Сербії та інших земель. Біля келій розташовувались прибудови, де були господарські приміщення, кімнати, де проживали послушники. Також у будівлі проводили Духовні собори.

² Впродовж XVI ст. королівськими грамотами Сигізмунда I (1522 р.) та Сигізмунда III Августа (1551 р., 1570 р.) Києво-Печерська лавра була звільнена від звітів перед воеводою та митрополитом, а Печерську надали статус "привілейованого приватновласницького містечка". Відповідно мешканці містечка звільнялись від влади воеводи. Монастир мав право монополії на утримання шинків, право безмитної торгівлі та вільного перевезення товарів (Климовський, 2002, с. 114). До того ж Печерський монастир у XVI–XVIII ст. мав великий вплив паломників, які прагнули оглянути систему Ближніх та Дальніх печер, де покояться мощі святих. На той час на території лаври функціонувала лікарня, аптека, гостинний двір та будинок для гостей.

У щоденниках Павла Алепського ми знаходимо і детальний опис Успенського собору Києво-Печерської лаври. Він допомагає історикам реконструювати тогочасний інтер'єр храму³.

Зокрема, в записках ми знаходимо унікальні дані щодо іконостасу XVI ст., зробленого у свій час коштом Костянтина Острозького. Іконостас мав п'ять ярусів (Сіткарьова та ін., 2015, с. 40). На першому ярусі ліворуч та праворуч від Царських воріт розміщувались ікони Богородиці, Ісуса Христа, Успіння пресвятої Богородиці та святих Антонія та Феодосія Печерських. На другому ярусі розміщувались ікони дванадесятих свят. Посередині вищеперелічених ікон другого ярусу, над Царськими воротами знаходився образ "Нерукотворний Спас" Третій ярус мав ікону "Деїсус" та 12 апостолів. На четвертому ярусі були зображені ікони пророків. Завершувало іконостасну композицію Розп'яття Ісуса Христа та "Новозавітна Трійця".

Також збереглися часткові описи Павлом Алепським фресок Успенського собору. При вході через центральні двері храму було зображено Успіння Богоматері, зліва та справа від якої стояли будівничі церкви. Микола Рябий припускає, що це були князі Ярославичі – Ізяслав та Святослав, які допомагали будувати та фінансувати храм (Україна – земля козаків..., 2009, с. 126). Над Успінням Богородиці було зображено дерево життя зі святими, вище, між вікнами, – Петра і Павла, Антонія та Феодосія Печерських. За словами Павла Алепського, з Північного боку храму розташовувалась ризниця та приділ Івана Предтечі. Головна баня собору була схожа, за словами архієпископа, на баню Софійського собору. Підлога залишалась ще з часів XI ст. За словами Павла, це були червоні плити, схожі на порфір, який добувався біля Києва вздовж Дніпра (Україна – земля козаків..., 2009, с. 136). На другу половину XVII ст. зберігалась давньоруська рожева шиферна підлога у вигляді плит, які були прикрашені мозаїкою. Павло Алепський зазначає у щоденниках про мозаїку, яка збереглась з XI ст.⁴

За щоденником Павла Алепського, після церковної служби в Успенському соборі делегація Антіохійського патріарха разом із братією та архімандритом Лаври Йосипом Тризною вирушила до Трапезної церкви. Трапеза, яку описує Павло Алепський, відбувалась під час Петрівки (посту), тому страви були пісними. Братія Лаври завжди дотримувалась пісних днів у понеділок, середу та п'ятницю як згадку про зраду й розп'яття Христа (Сокирко, 2022, с. 130). Замість м'ясних та молочних страв на столі переважали різноманітні овочі та фрукти, варення, "медовий хліб" або ж пряники, які виготовляли з борошна вищих сортів. Туди додавали мед, фруктову паточку і велику кількість різноманітних прянощів. Павло Алепський репрезентує опис страв, які подавали гостям. Спочатку вони коштували варення з волоських горіхів, варення з вишні разом з медяниками та горілкою. Потім гостям подали пісні страви з різноманітними приправами, зокрема з шафраном. Далі делегація куш-

³ Успенський собор зазнав серйозних ушкоджень унаслідок пожежі 1718 р. Під час реконструкції собору впродовж 20–30 х рр. XVIII ст. храм набув вже іншого вигляду.

⁴ Після пожежі 1718 р. іконостас, фрески Успенського собору були пошкоджені та знищені. Впродовж 1720–1729 рр. завдяки фундації гетьмана Івана Скоропадського було створено новий багатоярусний іконостас майстрами "сцінармом Григорієм" та Якимом Глинським (Сіткарьова та ін., 2015, с. 66). Під час реконструкції Успенського собору в 1727 р. були знищені давньоруських часів шиферні плити. Їх замінили чавунні плити заводу А. М. Демидова (Сіткарьова та ін., 2015, с. 63).

тувала сушені гриби разом із зунгулом (тонкі, сухі коржі на олії які робили на Близькому Сході та були популярні у Лаврі). Запивали страви медовухою, пивом та вином. Подавали страви за турецькою традицією. Кожну страву спочатку передавали патріарху Макарію, а потім за старшинством подавали страву по столу, і після того як всі скоштували – забирали. На десерт були подані ягоди – порічка, виноград, агрус. Цікаво, що всі страви подавали у срібному посуді (Сокирко, 2022, с. 129).

29 червня 1654 р., під час свята Петра і Павла, відбувалася урочиста трапеза у трапезній Києво-Печерської лаврі, яку також описує Павло Алепський. На стіл подавали страви, які, за словами Павла, "ми ніколи в житті не бачили" (Сокирко, 2022, с. 131). Делегація куштувала супи з яйцями, рибу з мигдальним молоком, соуси, які були начинені шафраном. Мигдаль та шафран на другу половину XVII ст. могли дозволити собі лише заможні люди та впливові, потужні монастирі, яким була тоді Києво-Печерська Лавра.

Крім Києво-Печерської лаври, делегація відвідала Вознесенський жіночий монастир¹. Зберігся у щоденниках опис візиту патріарха Макарія до монастиря. Перед святом апостолів Петра і Павла патріарх Макарій разом із своїм оточенням на запрошення ігумені монастиря прибули на літургію у Вознесенську церкву. Делегацію зустріли дівчата з "давніх та багатих польських родів" (Україна – земля козаків..., 2009, с. 146).

За словами архідиякона Павла, Вознесенський жіночий монастир налічував 60 черниць. Чоловікам було заборонено відвідувати монастир, водночас послушницями було дозволено покидати обитель та можливість вільно пересуватись містом (Шероцький, 1917, с. 278). Патріарх Макарій був вражений милозвучністю голосу монахинь під час літургійного співу. При обителі діяла церковна школа, тому Павло Алепський пише про те, що монахині були грамотними, вміли писати, читати, розбирались у філософії, що приємно вразило делегацію.

Крім Печерська, делегація відвідала Верхній Київ та Поділ, опис яких залишив у щоденниках архідиякон Павло Алепський. Територія Верхнього міста складалась з кількох відділень, оточених системою укріплень. Макарій відвідує нові оборонні споруди, які постали після укладення "Березневих статей", згідно з якими Гетьманщина переходила під протекторат московського царя².

¹ Вознесенський монастир було побудовано в кінці XVI – на початку XVII ст. Значний внесок у розвиток монастиря на початку XVII ст. зробив Єлисей Плетенецький. На початку XVIII ст. у Вознесенський монастир інвестує Іван Мазепа та настоятель монастиря, мати гетьмана – Марія Магдалина Мазепина. За їх підтримки будується новий, кам'яний храм. Однак після поразки гетьмана у Полтавській битві розпочинається боротьба Петра I зі всім спадком Івана Мазепи. Вознесенський монастир було об'єднано з подільським Флорівським монастирем у 1710 р. та перенесено з Печерська. Вознесенський монастир славився гаптуванням. Найбільший розквіт шитва золотом і сріблом припав на часи ігумені обители – Марії Магдалини Мазепиної. Монахині монастиря виконували найдорожчі роботи для монастирів українських земель, передусім для сусіднього Печерського чоловічого монастиря. Між Печерським та Вознесенським монастирем уздовж шляху протікала річка Самара та існував таємний підземний хід.

² Серед пунктів московсько-українського договору було розміщення у містах Гетьманщини московського війська. Ще 30 січня 1654 р. до Києва були направлені князі Ф. Ф. Волконський та Ф. С. Куракін для того, щоб вони оглянули киявські укріплення та склали перший російський кресленник оборонних споруд Києва для московського царя (Алферова, Харламов, 1982, с. 10). За результатами цієї комісії відправле-

Влітку 1654 р. Павло Алепський у своїх щоденниках під час перебування делегації з візитом до Михайлівського Золотоверхого монастиря писав про стан укріплень Верхнього Києва. За його словами, в'їзд до міста був через брами, до яких над ровом вели ланцюгові мости, які могли підійматись та опускатись. Брами складались переважно з двох ярусів. На останньому рівні була оглядова вежа та дзвін. Дзвони мали характер оповіщення військових про початок приготування до битви. Під укріпленнями, за словами Павла, знаходились системи підземних ходів, які були заповнені порохом (Алферова, & Харламов, 1982, с. 11)³.

На території Верхнього Києва, колишнього міста Володимиря, розташовувались адміністративні будівлі московської залогої: Приказна палата; Воєводський двір, який складався з 9 будівель, де розміщувались московські бояри, воєводи, дяки, окольничі, полковники. Біля приказу було 6 погребів з грошовою казною; 5 комор з пушками; 9 комор із зерном та 1 млин (Закревський, 1868, с. 61).

Під час зворотного шляху (1656 р.) делегація знову відвідала Київ. Патріарха Макарія урочисто зустріли кияни на чолі з київським митрополитом Сильвестром Косовим. Патріарх надав грамоти (індульгенції) киянам⁴. Під час відвідування Софійського собору було зроблено портрет Макарія. За давньою традицією митрополітої кафедри було прийнято робити портрети митрополитів, патріархів, які відвідували Київ. Архідиякон Павло описав у своїх щоденниках Златоверхий Михайлівський монастир, де покоїлись мощі св. Варвари. Патріарх Макарій говорив київському митрополиту Сильвестру Косову про те, що мощі Варвари зберігаються на території Антіохійської патріархії в місті Іліополі, однак отримав спростування від Сильвестра Косова та підтвердив делегації, що мощі – саме в Михайлівському монастирі. Київський митрополит на прохання Макарія

ної царю Олексію Михайловичу до Москви вказувалося на те, що укріплення Верхнього міста та Подолу були сильно пошкоджені під час походу на Київ військ литовського гетьмана Януша Радзівілла у 1651 р. Тому було необхідне будівництво нових укріплень, і московська делегація обрала перш за все для відновлення системи валів територію Верхнього міста, де частково збереглись укріплення ще від часів Ярослава Мудрого. Московська влада планувала розмістити у Верхньому Києві російське військо та московську адміністрацію. Будівництво укріплень відбувалось швидкими темпами і вже наприкінці березня 1654 р. роботи з відновлення укріплень Верхнього міста були завершені.

³ Слід зазначити що у 70 х рр. XVII ст. відбувається оновлення та перебудова системи укріплень Верхнього міста. У роботі будівництва беруть участь Патрік Гордон, Микола фон Зален та його син Микола, лівонець фон Мегден. Будується поперечний вал, який поділяє місто Ярослава на два відділення (Софійське; Печерське). Микола Закревський подає інформацію з розпису 1682 р., згідно з якою на території Верхнього міста розташовувалося 338 будинків, у яких жили московські солдати, рейтари, стрільці, офіцери; 19 будівель, у яких проживали полковники, стольники та генерал-майор. Також на території міста були побудовані пороховий завод, 1 кружечний двір та 1 поштовий двір з 41 кіньми (Закревський, 1868, с. 62).

⁴ За часів Хмельниччини духовенству було заборонено проводити таїнство сповіді серед чоловічого населення, яке брало активну участь у бойових діях та внутрішніх погромах, вбивствах поляків, євреїв. Натомість було дозволено видавати спеціальні грамоти на відпущення гріхів. Антіохійський патріарх Макарій зміг видати грамоти (індульгенції) для більшості чоловічого населення Києва.

надав частки мощей святої Варвари антіохійській делегації (Жиленко, 2012)¹.

Після відвідування Верхнього Києва делегація Антіохії відвідала Поділ, тогочасний адміністративний центр Києва. Шлях до Подолу, за словами Павла, пролягав через вузький узвіз, у якому неможливо було розминутися двом повозкам. Вочевидь, мова йде про сучасний Андріївський узвіз. З Верхнього міста стояла Київська брама та Воздвиженська церква. Поруч існував Воздвиженський розкат (нині на цьому місці стоїть Андріївська церква). Зустрічала делегацію група дяконів і панотців зі свічками та корогвами. Разом вони попрямували до храму Успіння Пресвятої Богородиці, що розташовувався на базарній площі.

Павло Алепський у своїх щоденниках дає просторовий огляд Подолу². Автор описує, що більшість будівель у Нижньому Києві дерев'яні. Будівлі побудовані в зруб, навколо будівель знаходилися великі садки з плодкових дерев. Росли зазвичай шовковиці чорні та білі; грецькі горіхи; груші; яблуні; калина; вишні; виноград; терен. На грядках тодішні містяни саджали руту, гвоздику, крокуси (Україна – земля козаків..., 2009, с. 178).

На Подолі також була розвинута торгівля, про що свідчать дані Павла Алепського. За його словами, купці привозили на місцеві базари шафран, тютюн, оливки та оливкову олію, рис, мигдаль, килими з Персії, бавовну. Ці товари були дуже дорогими, їх завозили купці з Османської імперії. На базарі та ярмарках торгувало жіноцтво.

¹ У XVII ст. мощі св. Варвари дуже цінувались серед паломників. Широковідомими мощі святої Варвари стали після того, як ігумен Феодосій Софонович у середині XVII ст. видав працю "Повість про преславні чудеса св. Великомучениці Варвари", в якій було подано розповіді від сучасників ігумена про чудеса святої. Згідно з розповіддю ієромонаха Михайлівського монастиря Симеона у 1666 р. двоє росіян Андрій та Федір з московського гарнізону, який розміщувався поруч обителі, вирішили вкрасти дорогоцінні прикраси з раки святої. Наблизившись до Варвари, вдарив сильний грім та блискавки, від чого один стрілець втратив слух, а інший зійшов з розуму. Про цей випадок через тиждень розповіли самі ж стрільці ієромонаху Симеону (Повість про преславні чудеса святої великомучениці Варвари, 2013). Слід зазначити, що за часів ігумена Михайлівського монастиря Феодосія Софоновича (1655–1672 рр.) кожного вівторка над ракою з мощами проходила церковна служба. Пізніше, за часів митрополита Рафаїла Заборовського кожного вівторка були хресні ходи від Софійського собору до Михайлівського собору вклонитись мощам святої Варвари.

² У 1494–97 рр. Поділ отримувє від Великого князя Литовського Олександра Ягеллончика Магдебурзьке право. Тоді було утворено магістрат, який складався з двох колегій, одна з них займалась міським господарством, адміністративними справами. Керував нею вїт. Друга колегія вела судові справи. Очолював її бурмістер. Обидві колегії склались з 12 виборних членів, їх називали райцями та лавниками. Існували цехи, які об'єднували ремісників Подолу. Станом на початок XIX ст. існували кушнірський, ткацький, кравецький, рибальський, різницький, гончарський, ковальський, бондарський, пекарський, циркульницький, золотарський, малярський цехи (Гирич, 2018, с. 115). Кожен цех мав свою будівлю, в якій зберігались хоругви цеху, печатки, грамоти, реєстри цеховиків та бюджет (Гирич, 2018, с. 115). Згідно з даними польської люстрації 1552 р. та 1571 р. 2370 мешканців Подолу складали міщани, що становило 80 % населення міста (Климовський, 2002, с. 36). Станом на 1622 р. населення Подолу могло становити 6–7 тис. осіб, про що свідчить королівська люстрація (Климовський, 2002, с. 38). Центральною частиною Подолу був міський ринок, який розташовувався між Братським монастирем та Успенською церквою. Недалеко містився також і Житній ринок. Взагалі, торгівля складала важливу частину подільського життя, про що описано у щоденниках архідиякона Павла.

во. За словами Павла Алепського, дівчата були пишно одягнені, водночас "ніхто не пасе їх ласим поглядом" (Україна – земля козаків..., 2009, с. 178), оскільки були звичай, що якщо пару застали під час перелюбства, виступали проти них громадою і "становлять під рушничне дуло" (Україна – земля козаків..., 2009, с. 178).

Оповідає Павло і про руйнування в Києві під час Хмельниччини (Україна – земля козаків..., 2009, с. 179).

У щоденниках Павла Алепського були зазначені цікаві подробиці з життя міста. На Подолі делегація на чолі з Макарієм у супроводі київського митрополита відвідали Києво-Могилянську колегію, Богоявленську церкву, трапезну монастиря, а також Успенську церкву (Пирогощі), де була відслужена обідня на прохання жителів Подолу (Україна – земля козаків..., 2009, с. 185). Тоді ж організована прощальна зустріч киян та антіохійської делегації. Павло Алепський зазначає киянок, які носили віночки. Заможні дівчата носили віночок з "чорного оксамиту, розшитий золотою ниткою, оздоблений перлами й коштовним камінням" (Україна – земля козаків..., 2009, с. 185). Вартість такого віночка, за словами Павла, була 200 злотих. Дівчата з неможливих родин плели собі вінки з польових квітів.

10 липня делегація покинула Київ, переправившись через Дніпро до містечка Бровари. Павло у щоденниках подає кліматичні особливості цього дня, вказуючи, що тоді був сильний паводок, туман та сильний холод, порівнюючи цей день із серединою грудня.

Висновки

Записки архідиякона Павла Алепського щодо перебування його в Києві привертати увагу європейської наукової спільноти починаючи з першої половини XIX ст. Оригінал щоденників не зберігся, натомість об'єктом дослідження стали п'ять копій (списків) другої половини XVII ст., першої та другої половини XVIII ст. Серед найбільших списків є Дамаський, який досліджували російські та українські науковці. Київський список становить великий науковий потенціал, свого часу над ним працювали Агатангел Кримський і Омелян Прицак.

Щоденники Павла Алепського є цінним джерелом з історії тогочасної Східної Європи, а також антропології, стратифікації і соціальної топографії міста Києва.

Антіохійська делегація здійснювала подорож до Московської держави, щоб узяти участь у Церковному соборі під головуванням патріарха Никона. Під час подорожі до Москви Антіохійська делегація здійснила свою зупинку в Києві. У записах репрезентовані райони тогочасного міста, а саме: Печерськ, Верхнє місто, Поділ. Щоденники висвітлюють унікальні описи храмів, монастирів, інтер'єр та екстер'єр яких було перебудовано у XVIII ст. Архідиякон Павло Алепський детально описує урочисту трапезу, організовану братією Києво-Печерської лаври, і подає унікальний опис страв. У щоденниках згадується Вознесенський жіночий монастир, опис черниць і монастирського життя. Антіохійська делегація подає інформацію про реконструйовані укріплення Верхнього міста, брами та узвіз до Подолу. Під час прощальної зустрічі патріарх Макарій відвідує Києво-Могилянську колегію, надає киянам грамоти на випущення гріхів та проводить церковну службу у храмі Успіння (Пирогощі).

Із щоденників стає відомо, що населення Києва щиро сприймало Антіохійську делегацію як свою, відчувала підтримку помісної православної церкви і зокрема Константинопольської церкви-матері у боротьбі за свою свободу.

Список використаних джерел

- Алферова, Г., & Харламов, В. (1982). *Київ во второй половине XVII века. Историко архитектурный очерк*. Наукова думка.
- Гирич, І. (2018). *Київ люди і будинки*. Либідь.
- Голосов, А. (1916). *Церковная жизнь на Руси в половине XVII в. и изображение ее в записках Павла Алеппского*. Электро-типография Х.М. Швеца.
- Енциклопедія історії України. (2010). *Молдовські походи Б. Хмельницького і Т. Хмельницького 1650 р., 1653 р.* http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Moldavski_Khmelnyskoho_1650
- Жиленко, І. (2012). *Життя та чудеса святої великомучениці Варвари*. Ізборник. http://litopys.org.ua/synopsis/warw.htm#_ftn35
- Закревский, Н. (1868). *Описание Киева*. (Т. 1.) Типография В. Грачева и комп.
- Киевская археографическая комиссия. (1874). *Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей*. тип. Е. Я. Федорова. <https://www.prlib.ru/item/442852>
- Київ і його святині во второй половине 17 в. Из путешествия Антиохийского патриарха Макария, описанного его архидиаконом Павлом. (1872). *Киевские епархиальные ведомости*, (14), 322–338. <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/library/material/5812/>
- Київ і його святині во второй половине 17 в. Из путешествия Антиохийского патриарха Макария, описанного его архидиаконом Павлом. (1872). *Киевские епархиальные ведомости*, (15), 350–361. <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/library/material/5812/>
- Київ і його святині во второй половине 17 в. Из путешествия Антиохийского патриарха Макария, описанного его архидиаконом Павлом. (1872). *Киевские епархиальные ведомости*, (16), 379–386. <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/library/material/5812/>
- Київ і його святині во второй половине 17 в. Из путешествия Антиохийского патриарха Макария, описанного его архидиаконом Павлом. (1872). *Киевские епархиальные ведомости*, (18), 422–431. <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/library/material/5812/>
- Київ і його святині во второй половине 17 в. Из путешествия Антиохийского патриарха Макария, описанного его архидиаконом Павлом. (1872). *Киевские епархиальные ведомости*, (21), 490–499. <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/library/material/5812/>
- Київ і його святині во второй половине 17 в. Из путешествия Антиохийского патриарха Макария, описанного его архидиаконом Павлом. (1872). *Киевские епархиальные ведомости*, (23), 544–552. <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/library/material/5812/>
- Київ і його святині во второй половине 17 в. Из путешествия Антиохийского патриарха Макария, описанного его архидиаконом Павлом. (1872). *Киевские епархиальные ведомости*, (24), 592–600. <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/library/material/5812/>
- Київ і його святині во второй половине 17 в. Из путешествия Антиохийского патриарха Макария, описанного его архидиаконом Павлом. (1873). *Киевские епархиальные ведомости*, (1), 1–7. <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/library/material/5812/>
- Київ і його святині во второй половине 17 в. Из путешествия Антиохийского патриарха Макария, описанного его архидиаконом Павлом. (1874). *Киевские епархиальные ведомости*, (15), 415–430. <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/library/material/5812/>
- Климовский, С. (2002). *Соціальна топографія Києва XVI – середини XVII сторіччя*. Стилюс.
- Кордт, В. (1926). *Чужоземні подорожні по Східній Європі до 1700 р.* <https://archive.org/details/chuzhozemni1926/page/n121/mode/2up?view=theater>
- Макаров, А. (2018). *Горний город. Из православной жизни Киева XIX века*. SKY HORSE
- Мокроусова, О. (2018). *Старий Печерськ. Гармата і хрест*. Либідь.
- Онацкий, Е. (1957). *Алеппский Павел*. Українська мала енциклопедія (Т. 1, кн. 1), 19–20. https://archive.org/details/UkrMalaEn/kn_01_A-B/page/n19/mode/2up?view=theater.
- Павел Алеппский (архидиакон; XVII в.). *Путешествие Антиохийского Патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским (по рукописи Московского главного архива М-ва иностранных дел)*. (Г. Муркос, Пер.) Вып. 1. *От Алеппо до земли казаков* (1896). https://azbyka.ru/otechnik/Istoriya_Tserkvi/puteshestvie-antiohijskogo-patriarha-makarija-v-rossiyu-v-polovine-17-veka/
- Павло Халебський. (1961). *Подорож Макарія, патріарха Антиохійського. Перша зустріч з Богданом Хмельницьким. Про рівень освіти на Україні в XVII ст.* (А. П. Ковалівський, Пер.). *Антологія літератур Сходу*. Харків.
- Петрова, Ю. І. (2013). *Київський список "подорожі патріарха Макарія"*. https://chtyvo.org.ua/authors/Petrova_Yulii/Kyivskyi_spysok_Podorozhi_patriarkha_Makarija/
- Петрова, Ю. (2014). *Переклад Омеліяна Прицака унікального арабського манускрипту з його архіву*. <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/251c6f8e-cbfa-4a41-9271-fe29cf014d0>
- Петрова, Ю. (2015). *Текстологічні особливості київського списку рукопису "Подорож Патріарха Макарія"*. https://www.academia.edu/Textological_features_of_the_Kyiv_manuscript_of_The_Travels_of_Macarius
- Плотников, К. (1911). *История русского раскола старообрядчества*. Тип. И.В. Леонтьева. https://azbyka.ru/otechnik/Konstantin_Plotnikov/istoriya-russkogo-raskola-staroorbdjadchestva/2_1
- Повість про преславні чудеса святої великомучениці Варвари*. (2013). <https://voskresinnia.org.ua/povist-pro-preslavni-chudesa-svyatoyi-velykomuchenytisi-varvary/>
- Путешествие патриарха антиохийского Макария*. (2015). Киевский список рукописи Павла Алеппского. (Ю. Петрова, Изд., Пер.; В.С. Рыбалкин, Ред.) https://www.academia.edu/25964924/The_Travels_of_Macarius_Patriarch_of_Antioch_The_Kyiv_Manuscript_of_Paul_of_Aleppos_Journal
- Савельев, П. (1836). *Путешествие антиохийского патриарха Макария в Москву*. <https://www.vostlit.info/haupt-dateien/index-dateien/p.phtml?id=2056>
- Сидорчук, Т. (2013). *Матеріали Агатангела Кримського в архіві Омеліяна Прицака*. https://chtyvo.org.ua/authors/Sydorchuk_Taisia/Materialy_Ahatanhela_Krymskoho_v_arkhivi_Omeliana_Pritsaka/
- Сіткарьова, О., Михайлина, Л., Пивоваров, С., Абашина, Н., & Полюшко, Г. (2015). *Успенський собор*. Балтія друк.
- Січинський, В. (1991). *Чужинці про Україну*. Світ.
- Сокирко, О. (2022). *Кулінарна мандрівка в Гетьманщину. Секрети і рецепти староукраїнської кухні середини XVII–XVIII ст.* Темпора
- Україна – земля козаків. (2009). *Подорожній щоденник: Халебський Павло*. (М. Рябий, Упоряд.) Ярославів Вал. https://archive.org/details/terra_cosaccorum/page/n111/mode/2up?View=theater
- Шероцкий, К. (1917). *Киев. Путеводитель с иллюстрациями*. Издание В. С. Кульженко.
- Ioana Feodorov. (2010). *The monasteries of the holy mountain Paul of Aleppo's. Travels of Makarios, Patriarch of Antioch*. https://www.academia.edu/7087263/Monasteries_of_the_Holy_Mount_in_Paul_of_Aleppo_s_Travels_of_Makarios_Patriarch_of_Antioch
- Kowalska, M. (1986) *Ukraina w polowie 17 wieku w relacji arabskiego podróznika Pawła, syna Makarego z Ateppo*. PWN.
- Paul (of Aleppo Archdeacon). The travel of Macarius, Patriarch of Antioch, (1836). (F.C. Belfour Tr.). <https://archive.org/details/travelsmacarius01pauluoft/page/n5/mode/2up>
- Voyage du Patriarche Macaire d'Antioche*. (1930). Basile Radu. (Firmin-Didot et C. Tr.) <https://archive.org/details/voyagedupatriarc0022paul/page/n5/mode/2up>

References

- Alferova, G., & Kharlamov, V. (1982). *Kyiv in the second half of the 17th century. Historical and architectural essay*. Naukova Dumka [in Russian].
- Encyclopedia of the history of Ukraine. (2010). *Moldovan campaigns of B. Khmelnytskyi and T. Khmelnytskyi in 1650, 1653*. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Moldavski_Khmelnyskoho_1650 [in Ukrainian].
- Girich, I. (2018). *Kyiv people and everyday life*. Libid [In Ukrainian].
- Golosov, A. (1916). *Church life in Rus' in the half of the 17th century. and her image in the notes of Paul of Aleppo*. Electro-printing house of H. M. Shvets [in Russian].
- Ioana Feodorov. (2010). *The monasteries of the holy mountain Paul of Aleppo's. Travels of Makarios, Patriarch of Antioch*. https://www.academia.edu/7087263/Monasteries_of_the_Holy_Mount_in_Paul_of_Aleppo_s_Travels_of_Makarios_Patriarch_of_Antioch
- Journey of Patriarch Macarius of Antioch*. (2015). *Kievsky list of manuscripts of Paul of Aleppo*. (Yu Petrova, edition, transl.; V. S. Rybalkin Ed.) https://www.academia.edu/25964924/The_Travels_of_Macarius_Patriarch_of_Antioch_The_Kyiv_Manuscript_of_Paul_of_Aleppos_Journal [in Russian].
- Klimovsky, S. (2002). *Social topography of Kyiv in the 16th – mid-17th centuries*. Stylos [in Ukrainian].
- Kordt, V. (1926). *Foreign travelers in Eastern Europe until 1700*. <https://archive.org/details/chuzhozemni1926/page/n121/mode/2up?view=theater> [in Ukrainian].
- Kowalska, M. (1986). *Ukraina w polowie 17 wieku w relacji arabskiego podróznika Pawła, syna Makarego z Ateppo*. PWN [in Polish].
- Kyiv Archaeographic Commission. (1874). *Collection of materials for the historical topography of Kyiv and its environs*. Type. E. Ya. Fedorova. <https://www.prlib.ru/item/442852> [in Russian].
- Kyiv and its sanctuaries in the second half of the 17th century. From the journey of the Antiochian patriarch Macarius, described by his archdeacon Pavel. (1872). *Kyiv diocesan gazette*, (14), 322–338. <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/library/material/5812/> [in Russian].
- Kyiv and its sanctuaries in the second half of the 17th century. From the journey of the Antiochian patriarch Macarius described by his archdeacon Pavel. (1872). *Kyiv diocesan gazette*, (15), 350–361. <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/library/material/5812/> [in Russian].
- Kyiv and its sanctuaries in the second half of 17 century. From the journey of the Antiochian patriarch Macarius described by his archdeacon Pavel. (1872). *Kyiv diocesan gazette*, (16), 379–386. <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/library/material/5812/> [in Russian].
- Kyiv and its sanctuaries in the second half of 17 century. From the trip of Macarius, Patriarch of Antioch, described by his archdeacon Pavel. (1872). *Kyiv*

diocesan gazette, (18), 422–431. <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/library/material/5812/> [in Russian].

Kyiv and its sanctuaries in the second half of 17 century. From the journey of the Antiochian patriarch Macarius described by his archdeacon Pavel. (1872). *Kyiv diocesan gazette*, (21), 490–499. <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/library/material/5812/> [in Russian].

Kyiv and its sanctuaries in the second half of 17 century. From the journey of the Antiochian patriarch Macarius described by his archdeacon Pavel. (1872). *Kyiv diocesan gazette*, (23), 544–552. <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/library/material/5812/> [in Russian].

Kyiv and its sanctuaries in the second half of 17 century. From the journey of Macarius, Patriarch of Antioch, described by his archdeacon Pavel. (1872). *Kyiv diocesan gazette*, (24), 592–600. <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/library/material/5812/> [in Russian].

Kyiv and its sanctuaries in the second half of 17 century. From the journey of the Antiochian patriarch Macarius described by his archdeacon Pavel. (1873). *Kyiv diocesan gazette*, (1), 1–7. Access mode: <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/library/material/5812/> [in Russian].

Kyiv and its sanctuaries in the second half of 17 century. From the journey of the Antiochian patriarch Macarius described by his archdeacon Pavel. (1874). *Kyiv diocesan gazette*, (15), 415–430. Access mode: <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/library/material/5812/> [in Russian].

Makarov, A. (2018). *Mountain city. From the Orthodox life of Kyiv in the 19th century*. SKY HORSE [in Russian].

Mokrousova, O. (2018). *Old Pechersk. Cannon and the right*. Libid [in Ukrainian].

Onatskyi E. (1957). *Pavlo of Aleppo*. Ukrainian small encyclopedia. (Vol. 1, book. 1), 19–20. https://archive.org/details/UkrMalaEn/kn_01_A-B/page/n19/mode/2up?view=theater [in Ukrainian].

Pavel of Aleppo (archdeacon; 17th century). *The journey of the Antiochian Patriarch Macarius to Russia in the middle of the 17th century, described by his son, Archdeacon Pavel of Aleppo (based on a manuscript from the Moscow Main Archives of the Ministry of Foreign Affairs)*. (G. Murkos transl.) Vol. 1. From Aleppo to the land of the Cossacks. (1896). https://azbyka.ru/otechnik/Istoriya_Tserkvi/puteshestvie-antiohijskogo-patriarha-makarija-v-pocciyu-v-polovine-17-veka/ [in Russian].

Pavlo Halebskyi. (1961). *The journey of Macarius, Patriarch of Antioch. First meeting with Bohdan Khmelnytskyi. About the level of education in Ukraine in the 17th century*. (A.P. Kovalivskyi transl.) Anthology of Eastern Literature. Kharkiv [in Ukrainian].

Petrova, Yu. I. (2013). *Kyiv list of "travels of Patriarch Makary"*. https://chtyvo.org.ua/authors/Petrova_Yuliia/Kyivskyi_spysook_Podorozhi_patriarkha_Makarია/ [in Ukrainian].

Petrova, Yu. I. (2014). *Omelian Prytsak's translation of a unique Arabic manuscript from his archive*. <https://lekmair.ukma.edu.ua/items/251c6f8e-cbfa-4a41-9271-fe29cf01f4d0> [in Ukrainian].

Petrova, Yu. I. (2015). *Textological features of the Kyiv list of the manuscript "The Journey of Patriarch Macarius"*. https://www.academia.edu/_Textological_features_of_the_Kyiv_manuscript_of_The_Travels_of_Macarius_ [in Ukrainian].

Plotnikov, K. (1911). *History of the Russian schism of the Old Believers*. (Type. I.V). Leontyev. https://azbyka.ru/otechnik/Konstantin_Plotnikov/istorija-russkogo-raskola-starobrdjadchestva/2_1 [in Russian].

The story about the glorious miracles of the holy great martyr Varvara. (2013). <https://voskresinnia.org.ua/povist-pro-preslavni-chudesa-svyatoyi-velykomuchenytisi-varvary/> [in Ukrainian].

Saveliev, P.S. (1836). *The journey of Antioch Patriarch Macarius to Moscow*. <https://www.vostlit.info/haupt-dateien/index-dateien/p.phtml?id=2056> [in Russian].

Sherotsky, K. (1917). *Kyiv. Guidebook with illustrations*. Edition of V.S. Kulzhenko [in Russian].

Sichinskyi, V. (1991). *Foreigners about Ukraine*. Svit Publishing House [in Ukrainian].

Sitkaryova, O., Mykhailyna, L., Pyvovarov, S., Abashina, N., & Polyushko, G. (2015). *Assumption Cathedral. Naukovo is a popular publication*. Baltia Printing [in Ukrainian].

Sokyрко, O. (2022) *Culinary journey to the Hetman region. Secrets and recipes of old Ukrainian cuisine of the middle of the 17th – 18th centuries*. Tempora Publishing House [in Ukrainian].

Sydorchuk, T. (2013) *Materials of Agathangel Krymskyi in the archive of Omelian Pritsak*. https://chtyvo.org.ua/authors/Sydorchuk_Taisia/Materialy_Ahatanhela_Krymskoho_v_arkhivi_Omeliana_Pritsaka/ [in Ukrainian].

Paul (of Aleppo Archdeacon). *The travel of Macarius, Patriarch of Antioch*, (1836). (F.C. Belfour Tr.). <https://archive.org/details/travelmacarius01pauloft/page/n5/mode/2up>.

Ukraine – the land of the Cossacks: (2009). travel diary: Pavlo of Haleb. (M. Ryabiy, Compil.) Yaroslavl Val: <https://archive.org/details/terra-cosaccorum/page/n111/mode/2up?View=theater> [in Ukrainian].

Voyage du Patriarche Macaire d'Antioche. (1930). Basile Radu. (Firmin-Didot et C. Tr.). <https://archive.org/details/voyagedupatriarc0022paul/page/n5/mode/2up>.

Zakrevskyi, N. (1868). *Description of Kyiv*. (Vol. 1) Printing house of V. Grachev and comp. [in Russian].

Zhylenko, I. (2012) *The life and miracles of the holy great martyr Varvara*. Izbormyk http://litopys.org.ua/synopsis/warv.htm#_ftn35 [in Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 20.06.23
Прорецензовано / Revised: 22.12.23
Схвалено до друку / Accepted: 11.01.24

Vyacheslav MORDVINTSEV, DSc (Hist.), Prof.
ORCID ID: 0000-0002-2997-746X
e-mail: mordvintsev@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Roman POTEKKA, Master's Student
ORCID ID: 0009-0006-0443-0819
e-mail: potiomka.roman@gmail.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE STAY OF THE ANTIOCH PATRIARCH MACARIUS IN KYIV IN THE MIDDLE OF THE 17TH CENTURY

Background. *The journey of the Patriarch of Antioch Macarius through the Ukrainian lands and the city of Kyiv took place during the church reform in the Moscow State. At the invitation of Patriarch Nikon, the Antiochian delegation went on a trip in October 1652 with the aim of participating in the Moscow Church Councils and receiving financial aid from the tsar to support the Antiochian Patriarchate. The position of the patriarchy starting from the 20s of the 17th century. was in a financial crisis and therefore this trip was very important for Patriarch Makarios and his entourage. The route of the Antiochian delegation ran through Constantinople, Wallachia, the Principality of Moldavia, Ukrainian lands to Moscow. In Kyiv, the Antiochian delegation stopped twice, in the summer of 1654 and returning to Antioch in the summer of 1656. Archdeacon Pavlo Alepskyi left the Kyiv period of the delegation's stay in his diaries. The relevance of the research lies in understanding how Kyiv of that time developed based on the materials of the diaries of Pavel Alepsky, its political and religious position in Eastern Europe. The goal is to reconstruct the territory of the city of the second half of the 17th century on the basis of diaries and special historical literature, to highlight the main moments of the Antiochian delegation's stay in Kyiv, to explore the monuments of church architecture before the reconstruction of the 18th century.*

Methods. *The article is written based on the principle of historicism and a systemic-structural approach. The work used general scientific and special historical methods, historiographic (descriptive), problematic-chronological, historical-comparative methods.*

Results. *The origin of the diaries of Archdeacon Paul of Aleppo was investigated, data were provided regarding the figure of Patriarch Macarius and the reasons for his trip to Central Eastern Europe. The Kyiv period of the delegation from Antioch's stay is highlighted. Stratification and social topography of the city of Kyiv in the second half of the 17th century were researched and represented based on the materials of the diary.*

Conclusions. *The diaries of Paul of Aleppo about the trip of the Antiochian delegation led by Patriarch Macarius constitute a valuable source for the history of the study of Kyiv in the second half of the 17th century. Records began to attract the attention of scientists from the first half of the 19th century. To date, five copies of the diary of the 17th–18th centuries have been preserved, which are actively studied among world Arabists and historians. The diaries represent the main districts of Kyiv at that time (Pechersk, Upper Town, Podil), and provide a detailed description of the Kyiv temples and monasteries of that time, which will later be rebuilt.*

Keywords: *Diary, Patriarch of Antioch Macarius, Paul of Aleppo, Kyiv in the second half of the 17th century, Lavra, defensive fortifications.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.